

13-nji tema: **Türkmen Türkçesinde Makale ve Makale Örnekleri**
(Türkmen dilinde makala ve makala nusgalary)

Dersiň maksady:

- ✓ talyplara türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik gurluş aýratynlyklaryny öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen diliniň sözlük hazynasyny we semantik aýratynlyklary öwretmek;
- ✓ talyplara türkmen dilinde dürli temelar boýunça öz pikirlerini yzygiderli, logiki taýdan dogry beýan etmekligi öwretmek,
- ✓ talyplara türkmen diliniň dürs ýazuw düzgünlerini öwretmek;
- ✓ olara orfografik taýdan ýalňyşsyz beýan etmegiň tärlerini öwretmek;
- ✓ talyplaryň türkmen dilinde sözleýiş medeniýetini we ýazuw endiklerini hem-de başarnyklaryny ösdürmek;
- ✓ dersde türkmen dilini we edebiýatyny oňat öwretmek üçin talyplaryň özara işjeňligini ýola goýmak;
- ✓ türkmen dili we edebiýat sapaklarynda tehniki serişdelerden peýdalanmak;
- ✓ türkmen dili we edebiýaty dersleriniň üsti bilen talyplarda watansöýüjiligi, zähmetsöýerligi, agzybirliги, ahlaklylygy, ynsaplylygy, türkmen milli we dünýä gymmatlyklaryna buýsanç, gözellige söýgi duýgularyny terbiýelemek.

Dersiň wezipeleri:

- talyplaryň türkmen diliniň fonetik, morfologik we grammatik başarnyklaryny ösdürmek;
- talyplaryň sözleýiş dilini kämilleşdirmek;
- talyplaryň ýazuw we hatdatlyk endiklerini ösdürmek,
- talyplaryň sözlük üstünde özbaşdak işlerini kämilleşdirmek
- talyplaryň okama we düşünme ukyplaryny ösdürmek;
- talyplaryň gürrüň berme we ýazyp beýanetme endiklerini kämilleşdirmek;
- söz öwrenme endiklerini artdyrmak;
- terjime etme ukyplaryny ösdürmek...

Dersiň görnüşi:

- dilden düşündirme;
- ýazuwdan beýanetme;
- sorag-jogap arkaly berkitme;
- shemaly we tablisaly düşündirme;
- tehniki serişdeler arkaly düşündirme;
- ýumşuň kömegi bilen geçileni gaýtalama...
- öý işi tabşyрма...

Dersiň ýörelgeleri:

- ✚ türkmen filologiýasy baradaky bilimiň mazmuny bilen onuň beýan edilişinin bitewiligini gazanmak,
- ✚ türkmen diliniň beýleki dersler we durmuş bilen baglanyşygyny üpjün etmek;

✚ edeplilik, dogry sözlülük, ynsanperwerlik, yzygiderlilik, sylag-hormat we ýaş aýratynlyklara dogry gelmek.

✚ ders we durmuş, teoriýa we praktika gatnaşygy esasynda olaryň özara baglanyşygyny üpjün etmek...

Dersiň usullary:

- ❖ talyplaryň özbaşdak işleri we ýumuşlary barlag etmek;
- ❖ **ACTIV Studio** we **Power Point** maksatnamalaryndan peýdalanmak,
- ❖ türkmen filologiýasy boýunça öwredilýän temanyň prezentasiýasyny geçirmek,
- ❖ diliň grammatik kategoriýalary bilen baglanyşykly kynçylyklarda „**akyly sagady**“, „**akyly kompas**“ „**akyly şejeräni**“ kömege çagyrmak,
- ❖ talyplaryň arasynda özara pikirlenme minutlaryny geçirmek;
- ❖ talyplaryň logiki yzygiderliligine, subut edijiligine ünsi güýçlendirmek;
- ❖ Dersde düşnükçilik we aýdyňlygy üpjün etmek...

Dersiň görkezme esbaplary:

- okuw kitaplary,
- gepleşik gollanmalary,
- ýazdyrylan ylmy çeşmeler,
- usuly gollanmalar,
- ses ýazgylary,
- deňişli suratlar,
- tablisalar, çyzgylar,
- sözlükler,
- metbugat maglumatlary.

(*Bir ýalynyň müň hyýaly: dildäki meňzetmeler hakynda oýlanmalardan*)

Bu söhbetdeşlige başgaça türkmen diliniň meňzetmeler diýarynda açylan sergi hem diýip bilerdik. Çünki biz bu ýerde dilimizdäki meňzetmelerden gürrüň bermekligi göz öňünde tutduk.

Bilnişi ýaly, türkmen dili, köplenç atlardan, ortak işliklerden ýa-da atlaşan sözlerden soňra “*ýaly, ýalak, kimin, kibi, dek, deý, deýin...*” sözsoňy kömekçileriň getirilmegi bilen ýasalýan ençeme (müňlerçe – 1000) meňzetmelere, deňeşdirmelere, kyýaslamalara eýeçilik edýär. Ynha, bu ýagdaý biziň ene dilimiziň özboluşly baýlygy bolup, emele getirýän pähiminden aňlanylýan mana özboluşly goşant goşýarlar.

Bu meňzetmeler türkmen halkynyň paýhasynyň nähili derejede baýdygyny görkezýän dil delillerine şaýatlyk edýär.

Bir (1) bilen müňüň (1000) deňeşdirilmegi türkmen mahsus häsiýetleriň biridir. Muny “*Bir gün duza – müň gün salam*” diýen durnukly aňlatma bilen hem düşündirip bileris. “*Her bir dänäň müň bolsun!*” ýa-da “*Tohumyň müňlesin!*” ýaly durnukly aňlatmalar ekiş bilen baglanyşykly bolsa, “*Müň gaýgy bir iş bitirmez*”, “*Müň işçiden bir başçy*” degişli meselä berilýän ünsi güýçlendirmek üçin ulanylypdyr.

Biziň söhbetdeşligimizdäki “1 ýaly bilen 1000 hyýaly” ýanaşyk getirmek bolsa dilimiziň meňzetmelere gaty baýdygyny beýan etmek üçin alnan timsaldyr.

Ilki mysal bilen başlamaklygy ýerlikli hasapladyk. Geliň, ussat türkmen ýazyjysy Berdi Kerbabaýewiň bir meňzetmesini bilelikde gözden geçireliň. Has dogrusy, meňzetmäniň nusgasy “*ýumruk ýaly*”. Ýazyjynyň

eserlerinde bu meňzetme galybynyň ýüzlerçe nusgasy duş gelýär. Ynha şolaryň käbiri:

1.“*Içine ýumruk ýaly gowurma taşlanyp, suwdan doldurylan çopan gazanjygy lasyr-lasyr gaýnaýardy.*” [Berdi Kerbabaýew. Aýgytly ädim. 26-njy sah.]

2.“*Ýumruk ýaly toýun kesek atbaşçylardan biriniň maňlaýyny pakgartdy. Bir oglana at toýnagy kaklyşyp, ony Honda zyňyp goýberdi.*” [şol ýerde, 37-nji sah.]

3.“*Ýer-suw üçin ýumruk ýaly çaga ýetişen gyzy dakyp, ikisini hem köýdürenleriň, has dogrusy, şeýle masgaraçylyklaryň, gülkünçlikleriň Artyk uzak gije oýlap, aňyrsyna çykyp bilmedi...*” [şol ýerde, 48-nji sah.]

4.“*Mehinli doga ýetim bolup, daýysynyň elinde ösüpdi, ýumruk ýalylygyndan işe bişişipdi.*” [şol ýerde, 84-nji sah.]

Mysallardaky “**ýumruk ýaly**” meňzetmesiniň 3 sany sözlemdäki galyplar gurluşy taýýndan birmeňzeş bolsalar-da, many-mazmuny taýýndan bolsa biri-birinden tapawutlydyr.

Meňzetmäniň merkezinden orun alan “ýumruk” sözi deňeşdirme netijesinde ölçeg birligine öwrülýär. Meňzetmäniň esasy hyzmaty deňeşdirme bilen deňeşdirilýän zadyň arasyndaky ululyk we kiçilik ölçegini beýan etmekden ybaratdyr.

Birinji sözlemdäki deňeşdirme bilen (**ýumruk ýaly**) deňeşdirilýän zadyň (**gowurmanyň**) arasyndaky ölçeg ululyk ölçegidir.

Aslynda “gowurma” özüniň ölçegi babatdan “ýumrukdan” kiçidir. Beýleki tarapdan bakanymyzda-da, “ýumruk” özüniň ölçegi taýýndan “gowurmadan” uludyr.

Netijede, “**ýumruk ýaly**” meňzetmesi birinji sözlemde ululyk ölçegi üçin ulanylypdyr.

Ikinji sözlemdäki deňeşdirme bilen (**ýumruk ýaly**) deňeşdirilýän zadyň (**toýun kesegiň**) arasyndaky ölçeg ululyk ölçegidir.

Uçünji sözlemdäki deňeşdirme bilen (*ýumruk ýaly*) deňeşdirilýän şahsyň (*çaganyň*) arasyndaky ölçeg kiçilik ölçegidir.

Dördünji sözlemdäki (*ýumruk ýalylygyndan*) deňeşdirme-de kiçilik ölçegi üçin beýan edilip, “kiçiliginden”, “çagalygyndan” diýen many üçin ulanylypdyr.

Türkmen dilinde gürrüni edilýän meňzetmeleriň umumy we has işjeň ulanylýan galyplarynyň biri “AT (ISIM) + ÝALY” galypdyr. Bu galypdaky at her dürli at bolup biler. Biz geçiren barlaglarymyzyň netijesinde türkmen dilindäki meňzetmeleri belli bir tematik tertibe salmak üçin häsiýetli aýratynlyklary esasynda aşakdaky ýaly topara bölmekligi ýerlikli hasapladyk.

1.ADAM + ÝALY: / YNSAN + ÝALY:

Bu toparda adamlaryň öz aralarynda belli bir şahsa meňzedilmegi göz önünde tutulýar. “*Adam ýaly*” meňzetmesiniň iki häsiýetli aýratynlygyny bellemek bolar. Olaryň biri kiçi ýaşly çagalar bilen baglanyşykly ulanylýar. Kiçi ýaşly çagalara aýdylýan “*adam ýaly*” diýlen meňzetmäniň manysy olaryň hereketi, sözleşşi, häsiýeti boýunça özlerini edil adam ýaly alyp baryşlary bilen baglanyşyklydyr. Bu nusganyň türkmen gepleşiginde “*uly adam ýaly*” diýen görnüşi hem duş gelýär. “*Adam ýaly*” meňzetmesiniň ikinji nusgasy uly adamlar üçin bolup, köplenç düzediş beriji häsiýete eýedir. “*Adam ýaly bol*” diýen durnukly aňlatma “akylly bol”, “adam şekilli bol” manysynda gelip, adamçylyk häsiýetinden gysarmakçy bolýanlar üçin ulanylýar. “Adam ýaly” meňzetmäniň ýene biri umumy deňeşdirme hökmünde ulanylýar.

“*Ynsan ýaly*” meňzetmä umumylyk häsiýeti ýüklenilýär we adamzat nesli bilen baglanyşykly ulanylýar.

“*Çaga ýaly*”, “*çagajyk ýaly*” meňzetmeleriň gurluş galyplarynda “çaga”, “çagajyk” diýen sözlere orun berilse-de, bular çagalar üçin däl, eýsem uly adamlar üçin ulanylýar. Geçiren gözegçiligimiziň netijesi bu

meňzetmeleriň iki sany häsiýetli aýratynlygyny görkezdi. Birinjisi, duýduruş häsiýetlidir, ýaşyna laýyklyk hereket etmeýänler üçin ulanylýar.

Ikinjisi bolsa, begençli, şatlykly wakalardan soňra ýaşy ulalyşan adamlarda ýüze çykan häsiýetler meňzetme ýoly bilen berilýär: “*Ýakynda oglunyň esgerlikden gaýdyp geljekdigi baradaky habara Aksoltan eje edil çagajyk ýaly begendi*”.

Kähalatlarda kiçi we sap göwünli, arassa pälli adamlar üçin hem “*çaga ýaly*” diýen meňzetme ulanylýar: “*Almaz aganyň öýke-kinesi bolmaz, edil çaga ýaly adamdyr*”.

“*Oglan ýaly*” (*oglanjyk ýaly*) diýen meňzetmäniň iki manysyndan söz açmak bolar. Olaryň biri oňyn manydyr, beýlekisi bolsa tersin manydyr.

Bu toparyň hataryna “gyz ýaly”, “heleý ýaly”, “aýal ýaly”, “erkek ýaly”, “är ýaly”, “ýigit ýaly”, “çykmadyk gyz ýaly”, “garry ýaly”, “kempir ýaly”...meňzetmeleri hem goşmak bolar.

2.HAÝWAN + ÝALY: / MAL + ÝALY:

Adyndan hem belli bolşy ýaly, bu toparda adamlaryň belli bir haýwana ýa-da mala meňzedilmegi göz önünde tutulýar. Bu meňzetmäniň birnäçesini eşitmek adam üçin ýeňil däldir, ýöne şeýle bolsa-da, ýene muny adam, haýwan üçin дәl, eýsem hut adam üçin ulanypdyr. Bu meňzetmäniň geň tarapy-da budur.

Nusgalar: haýwan ýaly, mal ýaly, döw ýaly, pil ýaly, düýe ýaly, aýy ýaly, öküz ýaly, sygyr ýaly, eşek ýaly, doňuz ýaly...

Bu meňzetmeleriň aýratynlygy, bir tarapdan, adamlardaky göwnüýetmezçilik, äsgermezçilik, ulumsylyk, gopbamlyk, ikinji tarapdan-da, gödeklik, boýnuýogynlyk, aşyry semizlik ýaly häsiýetlerdir.

Nusgalar: goýun ýaly, geçi ýaly, geçiň öň aýagy ýaly, guzy ýaly, owlak ýaly, ýylan ýaly, tilki ýaly, möjek ýaly, gaplaň ýaly, ýolbars ýaly, garynja ýaly, it ýaly, at ýaly, syçan ýaly, alaka ýaly...

2.GUŞ + ÝALY:

Adyndan hem belli bolşy ýaly, bu toparda adamlaryň belli bir guşa meňzedilmegi göz öňünde tutulýar.

Nusgalar: serçe ýaly, jikjiki ýaly, durna ýaly, garga ýaly, bürgüt ýaly, bilbil ýaly, torgaý ýaly, goşa gumry ýaly...

3.MIWE + ÝALY:

Adyndan hem belli bolşy ýaly, bu toparda adamlaryň belli bir miwä meňzedilmegi göz öňünde tutulýar.

Nusgalar: alma ýaly, nar ýaly, burç ýaly, garpyz ýaly, aýaklanmadyk garpyz ýaly, kädi ýaly, kelem ýaly, sogan ýaly, hoz ýaly...

5.BEDEN AGZALARY + ÝALY:

Adyndan hem belli bolşy ýaly, bu toparda predmetleriň, zatlaryň belli bir beden agza meňzedilmegi göz öňünde tutulýar.

Nusgalar: el ýaly, barmak ýaly, ýumruk ýaly, dyrnak ýaly, kelle ýaly, goşar ýaly, saç ýaly, sakal ýaly, gyl ýaly, içege ýaly, göz ýaly, kirpik ýaly, aýa ýaly...

6.IÝMIT, AZYK + ÝALY:

Adyndan hem belli bolşy ýaly, bu toparda predmetleriň, zatlaryň belli bir iýmite, azyga meňzedilmegi göz öňünde tutulýar.

Nusgalar: ýag ýaly, bal ýaly, suw ýaly, un ýaly, nan ýaly, çörek ýaly, duz ýaly, hamyr ýaly, süýt ýaly, possuk ýaly...

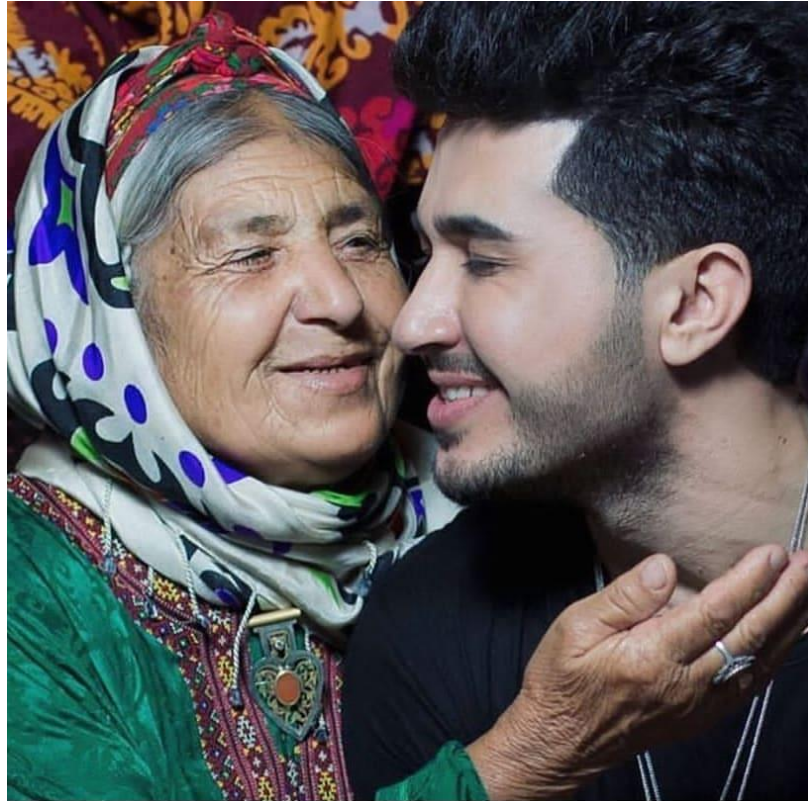
7.ADAM HÄSIÝETI + ÝALY:

Adyndan hem belli bolşy ýaly, bu toparda adamlara mahsus häsiýete meňzedilmegi göz öňünde tutulýar.

Nusgalar: ot ýaly, gunt ýaly, demir ýaly, daş ýaly, gül ýaly...

Geljekde türkmen diliniň baýlygynyň esasy çeşmeleriň biri bolan meňzetmeler, deňeşdirmeler ylmy esasyda içgin öwrenilip, olaryň häsiýetli aýratnlykly ýüze çykarylýar diýip umyt edýäris.

**NÄME ÜÇIN, HIÇ KIM “EJEM OGLY” BOLMAK
ISLEMEÝÄR?!**

Beýleki dillerdäki ýagdaýlary doly bilemok welin, türkmen dilinde käwagt garaşylmadyk we gaty geň galmaly ýagdaýlar ýüze çykýar duruberýär. Ynha, şolaryň biri hem ýokardaky sözbaşy bilen baglanyşykly.

Geň tarapy şu: Türkmen oglanlarynyň hemmesini ejeleri dogurýar. Ýöne olaryň ýekejesi-de “ejem ogly” bolmak islänok. Eýsem, sizce bu geň dälmi?!

Geliň, hemme zady başdan başlalyň we deliller bilen derňäliň.

Türkmen diliniň sözlüğinde “eje” sözüne “çagany dogran aýal” diýlip düşündiriş berilýär. [Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. I. Aşgabat, 2016:337]

Diýmek, çagany dogran aýal, şol çaganyň ejesidir. Erkek oglan-da özüni dogran enäniň ogludyr. Diýmek, erkek oglan ejesiniň ogludyr. Bu ýerdäki düşünje düzümleri bilen düşünişmezlik mümkin däl. Hemme zat köre hasa. Şeýle-de bolsa, sözüň ýa-da söz düzüminiň üstüne ýüklenilýän garaşylýandan başgaçarak many-mazmunyň, pikirdir düşünjäniň nusgasy pähimiň hörpüni düýbünden üýtgedýär.

“Ejemogly” pähiminiň düşünje düzümlerinden emele getirilen paradigmasynyň käbir nusalary bilen göz ýetirip bileris.

Dil we hukuky taýdan seljermäniň birinji nusgasy. *Erkek göbeklileriň hemmesi ejesiniň ogly bolandygyny kabul edýärler, ýöne olaryň hiç birisi, hatda aralaryndan ýekejesi-de, “ejemogly” bolmaklyga kes-kelläm razylyk bermeýärler.*

Dil we hukuky taýdan seljermäniň ikinji nusgasy. *Erkek göbeklileriň hemmesi ejesiniň ogludyr, çünki olary kakasy dogurmandy. Bu üýtgeşsiz hakykatdyr. Ejesiniň dograndygyna garamazdan, olaryň hemmesi “ejemogullyk” derejesinden boýun towlaýarlar.*

Dil we hukuky taýdan seljermäniň üçünji nusgasy. *Oglanyň ejesi “Bu oglan meniň öz oglumdyr” diýip, dogran perzendini enelik haky bilen bagryna basýar. Ýöne ejesiniň ak süýdünü emip ulalan şol oglan welin “Men asla ejem ogly däldirin” diýip, iki aýagynam diräp garşy çykýar.*

Şonuň üçin türkmenlerde “çaga aga-gara düşünip, ulaldygy saýy atasy oňa merdemsiz garap ugraýar, çaga lellim, “**ejem ogly**” bolup ýetişmez ýaly, berk tutmaga ymtylýar” diýilmeginiň esasynda türkmen terbiýesi ýatýar.

Türkmen dilinde “ejemogly” bilen baglanyşykly anlatma hakynda şeýle maglumatlar duş gelýär. Şolardan käbir nusgalar:

◇ **Ejem ogly**, *özünü oňarmayan, elinden iş gelmeýän, nalajedeýin, lellim oglan* [Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. I. Aşgabat, 2016:337].

“Ejem ogly” durnukly aňlatmasy barada Kerim Gurbannepesowyň “Oýlanma Baýry” [K. Gurbannepesow. Oýlanma Baýry. Aşgabat, 1995:368] diýen ýygyndysynda şeýle setirlere duş gelmek mümkin:

“Menem hüňürdedim: “Gülüpler geçiň,
Öýe gyzyň burçsuz barmajagym hak.
Keýwanyň buýrugy – men üçin kanun:
Burç getir diýdimi – burç alyp barjak,
Zäk getir diýdimi – zäk alyp barjak.
Ol meniň öz işim. Size bagly däl.
Onsoňam men siziň äriňiz ýaly,
Ýa ogluňyz ýaly **ejemogly** däl!..”

Netije ýerine şahsy garaýşym. Hormatly okyjylar! “*Ejeli ogullar → ejem ogullary dældirler*” diýen öňden dowam edip gelýän düşüňjä menem garşy däl. Ýöne şuny asla unutmaly däldiris. Türkmen özüniň gelip çykyşyna degişli taryhy sahypalarynyň hiç birinde lellimligi, özüni oňarmazlygy, başarnyksyzlygy, ukypsyzlyga, nalajedeýinligi asla enäniň üstüne ýüklemändir. Muňa dogry düşünmek gerek. Hatda taryhyň altyn sahypalaryndan türkmen enesiniň han göterme derejesine (Güljemal Han) çenli baryp ýetendigini bilmek mümkindir.

Türkmenlerdäki “ejem ogly” aňlatmasy paýhas grammatikasy (когнитивная грамматика) babatdan halkara derejesinde ünsi özüne çekiji mysaldyr. Çünki, bu mysalyň türkmen pelsepesine, pedagogikasyna,

harby tälimine we medeniýeti öwrenişine degişli maglumatlar bilen ýugrummy ýetirilendir. Bu ýerde asla enelerimize äsgermezlik edilmeyär.

Bu ýerde Türkmenlere, türkmenleriň maşgala gurluşyna mahsus iki nusga göz önünde tutulmalydyr. Olarynyň gadymydan gelýän garaýyşlaryny atalar sözünden tapmak mümkindir: “*Gyz eneden görmedikçe, öwüt almaz, ogul atadan görmedikçe supra çekmez*”, “*Ata kesbi ogla halal, ene kesbi-gyza*”, “*Enesini gör-de, gyzyny al, kenaryny gör-de, bizini al*” .

Berdi SARYÝEW,

Ankara uniwersitetiniň türkmen dili mugallymy